

De *Nieuwe Bijbelvertaling* in de liturgie¹

door Marcel Barnard²

Vraagstelling, opbouw en these van dit artikel

Op woensdag 27 oktober werd in De Doelen in Rotterdam het eerste exemplaar van de *Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) aangeboden aan koningin Beatrix, die de eerste tien verzen van Genesis 1 voorlas. Twee dagen later was er een officiële presentatie in Antwerpen. Althans in Nederland trokken de nieuwe vertaling en de presentatie ervan veel aandacht van de pers en de media. Hoewel uit onderzoek blijkt dat het bijbelgebruik in Nederland afneemt, zijn de verkoopcijfers spectaculair hoog.³ In dit artikel richt ik mij op het bijbelgebruik, en vooral op het gebruik van de *Nieuwe Bijbelvertaling*, in de liturgie. De vraag die ik beantwoorden wil, luidt: zal de NBV in de liturgie worden gebruikt en zo ja, hoe?

Ik concentreer mij bij mijn zoektocht naar een antwoord op de vraag op twee schriftpassages. Mijn eerste keuze viel op Matteüs 28, 16-20, de evangeliëlezing voor de Willibrordzondag, begin november. Ik koos die perikoop als voorbeeld van een bijbelse tekst die incidenteel – nauwkeuriger geformuleerd, alleen wanneer het proprium dat aangeeft – aan de (lees)orde komt. Overigens is dat laatste juist voor deze lezing niet helemaal waar: de lezing bevat immers de doopformule, die min of meer geregeld in de liturgie terugkeert. Dat brengt mij op mijn tweede focus: het onzevader, dat ik bespreek als voorbeeld van een bijbelse kerntekst die keer op keer in de liturgie weerkeert – en dus deel uitmaakt van het ordinarium. We kijken zodoende naar liturgische teksten die meer incidenteel worden gelezen en naar kernteksten die telkens weerkeren.

Mijn these is, dat de NBV voor wat betreft de schriftlezing zonder problemen op korte termijn in de liturgie zal worden gebruikt, maar dat dit proces, ten gevolge van een te bespreken antropologisch mechanisme, voor de vaste liturgische formules veel trager zal verlopen.

Voorafgaand aan de bespreking van de twee genoemde voorbeeldteksten, wil ik een paar opmerkingen maken over de bijbel in de liturgie, en vervolgens enkele overwegingen presenteren waarom juist de *Nieuwe Bijbelvertaling* naar mijn inzicht zo geschikt is voor gebruik in de liturgie. Daarbij zal ik ingaan op de eisen die tijdens het vertaalwerk werden gesteld aan de nieuwe vertaling, zodat zij in de liturgie bruikbaar zou zijn. Het artikel wordt besloten met een conclusie.

¹ Dit artikel is een bewerking van een lezing gehouden op 5 november 2004 voor de *Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord* te 's-Hertogenbosch (NL), tijdens een Open Bijeenkomst met het thema: 'Samen de Schrift openen: Bijbel en Oecumene'. Een aantal passages uit dit artikel werden eerder opgenomen in een populair artikel 'It takes two to dance', in: *Met Andere Woorden. Kwartaalblad over bijbelvertalen*, 23/4 (2004) 13 – 19.

² Marcel Barnard is kerkelijk hoogleraar liturgiek bij de Universiteit Utrecht (Evangelisch-Luthers Seminarium – Protestantse Kerk in Nederland) en bijzonder hoogleraar liturgiewetenschap aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; hij is voorzitter van de *Prof. dr G. van der Leeuw-stichting, Ontmoetingscentrum van Kerk en Kunst* en van de *Redactie Dienstboek* van de PKN. Hij was supervisor bij de NBV.

³ Trouw, *De Bijbel opnieuw vertaald* (= Trouw Dossier 34), Amsterdam 2004.

De Bijbel in de liturgie

Dat radio, televisie en kranten in de week na de presentatie van de NBV ongekend veel aandacht aan de bijbel besteedden, heeft mij verrast. Even stond het aloude boek weer in het midden van de samenleving, maar eerder 'als literair meesterwerk' dan als het heilige boek van synagoge en christelijke kerk. De bijbelgenootschappen droegen bij aan die tendens door (ook) twee literaire edities van de nieuwe vertaling te doen verzorgen: een literaire editie zonder versindeling en een uitgave in de 'Editie Gouden Reeks'.⁴ Een recensent veronderstelde dat het feit dat de Bijbel 'daarmee op één lijn komt te staan met Dantes *Goddelijke komedie*, Goethes *Faust*, Miltons *Het paradijs verloren* en Cervantes' *Don Quichot* gelovigen gemakkelijk in het verkeerde keelgat (zal) schieten'.⁵ Dat lijkt mij een tendentieuze opmerking, als zouden gelovigen niet weten of niet willen weten dat veel van hun traditie cultureel erfgoed (geworden) is. Een cultuur kan slechter erfgoed beheren dan de Bijbel en daarover chagrijnig te doen zou even vreemd zijn als te betreuren dat niet alleen gelovigen genieten van oude kerkgebouwen. Zo goed als het kerkgebouw voor de christelijke gemeenschap echter ook nog een eigen betekenispectrum heeft, zo is voor de gemeente van synagoge en kerk de bijbel het heilige boek. In dit artikel beperk ik mij nu verder tot de betekenis die de bijbel voor de christelijke kerk, in het bijzonder voor haar liturgie, heeft.

Bijbel en liturgie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Hoezeer de boeken van Oude en Nieuwe Testament ook tot de wereldliteratuur zijn gaan behoren, zij zijn de eeuwen door overgeleverd omdat zij tezamen het heilige boek vormden van, voor wat betreft het eerste testament, de synagogen en, voor wat het eerste en tweede deel samen betreft, de kerken. Daar werden zij gelezen of, veeleer nog, geciteerd of gezongen.⁶

De bijbel zelf verwijst hier en daar naar die primaire functie.⁷ In Nehemia 8,1-9 lezen we hoe de priester Ezra na de terugkeer uit de ballingschap 'op het plein voor de Waterpoort (...) de mannen en de vrouwen en iedereen die het kon begrijpen hardop uit het boek voor(las), vanaf het moment dat het licht werd tot de middag. Allen luisterden aandachtig naar het boek van de wet.' Vóór de ballingschap was er geen schriftlezing in de tempel.⁸ De evangeliën veronderstellen het bestaan van de synagogale eredienst. Jezus gaat op de sabbath naar de synagoge, waar Hij 'opstond om voor te lezen' (Luc.4,16). In de Handelingen van de Apostelen wordt ons verteld over de 'voorlezing uit de Wet en de Profeten' in de synagoge van Antiochië (13,15) of van 'de Wet van Mozes' (15,21); Paulus spreekt over het voorlezen van 'het oude verbond' (2 Kor.3,14).

⁴ *De Nieuwe Bijbelvertaling. Literaire Editie* verscheen bij Querido/Jongbloed z.p., *De Nieuwe Bijbelvertaling. Editie Gouden Reeks* verscheen in drie delen in een cassette bij Athenaeum-Polak & Van Gennep te Amsterdam.

⁵ Ger Groot, 'Hoe God verdween uit Judea. Wat overkomt je als je de Nieuwe Bijbelvertaling onbevangen leest?', in *NRC Handelsblad* 29 oktober 2004, 26.

⁶ B. Stolwijk, 'De Schrift gezongen', in G. Lukken en J. de Wit (red.), *Lezen in fragmenten. De Bijbel als liturgisch boek* (=Liturgie in beweging 2), Baarn 1998, 128-136

⁷ Behalve op de genoemde plaatsen nog in Exod. 24,4,7; Deut. 31,10v.; Joz. 8,34; 2 Kon. 22-23,3; Jer. 36). Vgl. voor het volgende P. Müller, "*Verstehest du auch was du liest?*" *Lesen und Verstehen im Neuen Testament*, Darmstadt: WBG, 1994.

⁸ S. Safrai, 'The Synagogue', in S. Safrai en M. Stern (eds.) *The Jewish People in the First Century*, dl. II, Assen/ Amsterdam 1984, 912.

We kunnen er van uitgaan, dat de lezingen in de liturgie werden geciteerd, zoals nu nog in de synagoge gebeurt. Pas na de uitvinding van de boekdrukkunst wordt lezen: stil voor jezelf lezen. Maar ook dan blijft er het hardop voorlezen in de kerkdienst. Hoewel het dan regel is geworden de schriftlezingen met spreekstem te lezen, verdwijnt de gezongen bijbeltekst niet helemaal uit de eredienst. In de zeventiende en achttiende eeuw moeten de cantates, motetten, passies en oratoria van componisten als Schütz, Prätorius, Buxtehude, Händel en Bach misschien vooral beschouwd worden in de context van de hoge Europese muziekcultuur, maar niettemin heeft hun muziek ook een liturgische functie gehad.

Tot op de dag van vandaag leeft de traditie van getoonzette schriftgedeelten voort, evenals die van het reciet, bijvoorbeeld in de Oud-Katholieke Kerk, in de kloosters, in de Rooms-Katholieke Kerk en ook in de Protestantse Kerk in Nederland.⁹ Behalve psalmen en cantica, zal het vooral teksten betreffen die tot de vaste liturgische frasen behoren, zoals het *adiutorium* aan het begin van de dienst (Ps. 124,8), het *sanctus* en *benedictus* (Jes. 6,3 en Matt. 21,9 par.), en de instellingswoorden in het eucharistisch gebed (Matt. 26, 26-29 par.), het onzevader (Matt. 6, 9-15, Luc. 11, 2-4), de zegen (Num. 6, 24-26; 2 Kor. 13, 13; Fil. 4,7), en niet te vergeten de passies. Over met name het onzevader kom ik zoals gezegd hieronder nog uitvoerig te spreken. Ik ga hier nu voorbij aan welke schriftgedeelten op welke wijze in welke kerken worden geciteerd of gezongen.

Het christelijk geloof is geen schriftreligie

Voordat ik inga op de vraag waarom de NBV geschikt is voor gebruik in de liturgie, moet ik mijn betoog min of meer onderbreken voor een principiële theologische opmerking.¹⁰ De grote aandacht die de Bijbel door de presentatie van de NBV krijgt, ook als het boek van de kerk, zou de indruk kunnen wekken of versterken, dat het christelijk geloof fenomenologisch gesproken een schriftreligie zou zijn. Dat is niet juist. Christenen verhouden zich tot hun heilige boeken niet als tot een verzameling wetten, voorschriften en geboden, en zij leven niet – zoals de negentiende eeuwse Leidse theoloog J.H. Scholten moet hebben opgemerkt – op gezag van ‘een papieren paus’, maar op gezag van Christus die de belichaming is van Gods liefde. Men zou de gedachten van Paulus en van de auteur van de Hebreënbrieff, maar ook - in meerdere of mindere mate - die van de evangelisten, op dit punt kunnen samenvatten met: de Schrift is vervuld en daarmee overbodig geworden, kijk maar, het staat in de Schrift.

De Schrift wijst van zichzelf af naar de levende Heer. Als een magneet boven een blad ijzervijlsel wordt de naam Jezus Christus boven de schriften gehouden, - en alle woorden, zinnen, verhalen en liederen worden gericht door deze magneet. Dat rukt de teksten uit hun oude verband, de orde wordt verbroken, een nieuwe orde ontstaat. Vanuit christelijk perspectief gaat het om die ene naam Jezus Christus waarnaar alles zich richt, zelfs de heilige schrift zelf. In het Lucasevangelie is Zacharias het prototype van de verandering

⁹ Zie wat dit laatste betreft bijvoorbeeld *Dienstboek. Een proeve*, Zoetermeer 1998, 1008-1069, waar een aantal psalmen en cantica staan die op 8 psalmtönen kunnen worden geciteerd.

¹⁰ Ik baseer mij vooral op Jannes Reiling, ‘De brief aan de Hebreëën’, in: Jan Fokkeman en Wim Weeren (red.), *De bijbel literair. Opbouw en gedachtegang van de bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties*, Zoetermeer/ Kapellen, 683-695 (vooral 690-694) – het beeld van de magneet is aan dit artikel ontleend, en op Luco J. van den Brom, ‘Zonder levensvorm geen Heilige Schrift’, in: M. Barnard, L.J. van den Brom en F. de Lange (red.), *Protestants geloven bij bijbel en belijdenis betrokken*, Zoetermeer 2003, 52-64 (vooral 63v.)

die dat teweegbrengt. Zijn stomheid is het scharnierpunt tussen een vroomheid 'die zich strikt aan alle geboden en wetten van de Heer hield' en een vroomheid die 'vervuld van de heilige Geest' zingend profeteert.¹¹ De stomheid van Zacharias markeert de overgang tussen Zacharias de wetgetrouwe priester en Zacharias de zanger, tussen de orde van de gebondenheid en de orde van de vrijheid. Het christelijk geloof is principieel geen schriftreligie en geen pakket voorschriften en geboden. Christelijk geloof is een in de gemeenschap gevierd en geleefd geloof, een 'levensvorm van de christelijke gemeente' die de Bijbel eerst betekenis geeft.¹² Liturgisch gesproken krijgt de Bijbel betekenis binnen de liturgie, die immers bij uitstek het leven van de christelijke gemeente representeert.

Dat van het christendom steeds weer een schriftreligie gemaakt is, noemt Van den Brom 'een grotere zondeval' dan de inlijving van het christendom als staatsreligie ten tijde van keizer Constantijn in de vierde eeuw.¹³ Die twee 'zondevallen' zijn ook niet los van elkaar te zien. Waar de Schrift een wetboek wordt, kan hij ook een wetboek voor het staatsrecht worden. Een religie die niet gebonden is aan wetten is vrij ten opzichte van de staat en haar inrichting. Daarom kan het christendom wellicht beter uit de voeten met een scheiding van kerk en staat dan bijvoorbeeld de Islam.

Hoezeer het Nederlands Bijbelgenootschap zich richt op de culturele betekenis van de Bijbel, wordt duidelijk als we de tekst op een van zijn posters die her en der op reclameborden in het land hangen – 'Het woord is boek geworden' - confronteren met wat als samenvatting van deze paragraaf in dit artikel zou mogen gelden: 'Het woord is mens geworden.'¹⁴ De cultuur zet het boek centraal, het christelijk geloof het mens geworden woord.

Waarom juist de NBV geschikt is voor het gebruik in de liturgie

De liturgie representeert bij uitstek het leven van de christelijke gemeente, in die zin, dat daar de ontmoeting tussen God en mensen expliciet gestalte krijgt. Dat betekent, dat zowel God in zijn woorden en daden, als de mensen in hun eigen culturele contexten, volkomen serieus worden genomen.

Voor de christelijke gemeente is God het primaire subject van de eredienst, die de menselijke reactie op zijn woord oproept. 'Woord' dient daarom dynamisch te worden verstaan: niet primair als gedrukte letter, maar als beweging die in haar wervelende vaart andere woorden in zich opneemt. Anders gezegd, de dynamiek van de ontmoeting tussen God en mens wordt theologisch gesproken weergegeven door de term 'woord'. Dat impliceert, dat lof en klacht, vloek en zegen, gebed en dank, zingen en zuchten worden opgenomen in de beweging van het woord van Godswege. Nog eens anders gezegd, de levende Heer treedt in relatie tot de levende gemeente en vice versa. Zo is het al in de Bijbel zelf, bijvoorbeeld in de Psalmen. Alle vloeken en klagen en bidden en danken daar behoren tot de Bijbel, dat wil zeggen tot het woord van God. Woord is in Bijbel en liturgie niet het 'naakte' woord, maar gehoord en beantwoord woord. God neemt het leven van de gemeente in al zijn hoogte- en dieptepunten op in zijn eigen leven.

¹¹ Luc. 1,6.67.

¹² Van den Brom, 'Zonder levensvorm geen Heilige Schrift', 63v.

¹³ Van den Brom, 'Zonder levensvorm geen Heilige Schrift', 63.

¹⁴ Joh. 1,14.

Het voornaamste vertaalprincipe van de NBV was: brontekstgetrouw en doeltaalgericht. Ik haal dat principe hier alleen maar aan, zonder in te gaan op de consequenties die dat heeft voor de vertaling, en pas die termen uit de vertaalwetenschap onmiddellijk op een theologisch niveau toe op de liturgie. Op grond van wat we hierboven hebben geschreven, kunnen we zeggen: *woord in de liturgie is brongetrouw en doelgericht, dat wil zeggen, is woord van Godswege en tegelijk geheel en al op deze hier en nu verzamelde mensen gericht*. Net als in de bijbel zelf kunnen we tussen die twee geen precieze scheidslijn trekken.¹⁵ Voor vertalers gaat het om tekst en taal, om brontekst en doeltaal. De gemeente is niet primair een gemeenschap rond der schrift, maar een gemeenschap met en in de levende Heer. In de liturgie gaat het niet om tekst en taal, maar om God en mens: bron en doel van schepping, verzoening en verlossing.

Niettemin spelen tekst en taal een essentiële rol in de ontmoeting van God en zijn gemeente. De gemeente dient een vertaling in handen te hebben die naar haar Bron verwijst en die op haar leven gericht is, kortom, die uitdrukking geeft aan de dynamiek van haar ontmoeting met de levende Heer. Daarom is een bijbelvertaling die *niet* brontekstgetrouw en tegelijkertijd doeltaalgericht is, voor gebruik in de eredienst ongeschikt. Positief geformuleerd, een bijbelvertaling die brontekstgetrouw en doeltaalgericht is, leent zich bij uitstek voor gebruik in de liturgie.

In Nederland wordt door diverse groeperingen een pleidooi gehouden voor een vertaling die zo letterlijk als mogelijk is de Hebreeuwse, Aramese of Griekse tekst volgt, en die bijgevolg in een hebraïserend, arameïserend of graecerend Nederlands is gesteld. De Statenvertaling geldt als het voorbeeld bij uitstek voor een dergelijke vertaling. Naar mijn mening is een pleidooi voor een dergelijke vertaling letterlijk exclusief: ze sluit mensen (in dit geval, levend in de contemporaine Nederlandse en Vlaamse cultuur) uit en confronteert hen met een statisch woord en met starre verhaalstructuren. Dat doet noch recht aan de gemeente, noch aan de levende Heer: woord wordt boek, levende traditie gestolde waarheid, ontmoeting structuur, dynamiek verstarung.

Niet het verhaal en zijn structuur hebben het hoogste gezag in het christelijk geloof; het christendom is geen boekreligie, maar een persoonsreligie. Er staat een persoon centraal, Jezus Christus, niet een tekst. Dat alles maakt, dat juist een vertaling die de dynamiek van woord en hoorder, van brontekst en doeltaal, van het Hebreeuws, Aramees en Grieks aan de ene kant en aan de andere kant het Nederlands en Vlaams volkomen serieus neemt zich, althans in principe, bij uitstek leent voor gebruik in de liturgie.

De voorleesbaarheid van de NBV

In ons land zal de NBV in de liturgie voornamelijk worden gebruikt om, met spreekstem, uit voor te lezen. Ik stel mij voor dat dat voor (Nederlandse protestantse) gemeenten die tot op heden uit de Statenvertaling lezen, een (te) grote stap is (want haar hiërarchische taal is een heilige en dus moeilijk te veranderen taal geworden), voor gemeenten die de NBG-vertaling lezen een opluchting (want het Nederlands van rond de tweede wereldoorlog is voor laat-moderne oren eenvoudigweg een ouderwets klinkende taal) en voor parochies en gemeenten die de Willibrordvertaling lezen een kleine stap (want zij waren al gewend aan modern Nederlands).

¹⁵ Ik ontleen de hierboven geschetste opvatting van liturgie aan G.N. Lammens, *Tot zijn gedachtenis. Het commemoratieve aspect van de avondmaalsviering*, Kampen 1968, 209-224.

Voorleesbaarheid was steeds een van de criteria waar de vertalers aandacht aan schonken bij hun vertaalarbeid. Een bijbelvertaling die wordt gebruikt in de eredienst is geschikt om te worden voorgelezen, maar dus ook om te worden gehoord. Voorleesbaarheid impliceert – om het met een enigszins geconstrueerd en slecht aan te horen woord te zeggen: - hoorbaarheid. Het is iets anders om een tekst te horen, dan om een tekst te lezen. Voorgelezen en gehoord woord wordt immers van geschreven en gedrukte letter tot fysiek gebeuren: het is levend getuigenis en neemt dus deel aan het leven van God en van de concrete christelijke gemeenschap.

Bij voorlezen en horen komt het vooral aan op *ritme* en *klank*. Die dienen om te beginnen om de inhoud van de tekst ondersteunen: ze overtuigen de hoorder en nemen haar of hem mee. Zoals in de muziek ritme en klank de hoorders ervan meenemen. Belangrijker is: zij maken het woord fysiek en doen het zodoende participeren aan het concrete bestaan van de gemeente. Wie ooit de drummers van Burundi heeft gehoord, weet: het ritme grijpt mensen aan, zij gaan dansen. Zoals de fenomenoloog en theoloog Gerardus van der Leeuw schrijft: 'De mensch wordt gedanst'. Maar dan ook (met een verwijzing naar Nietzsches *Die fröhliche Wissenschaft*): 'Het rythme dwingt ook de goden, en kan alleen nog versterkt worden door het affect der melodie'.¹⁶ In ritme en klank wordt het woord dynamisch gebeuren tussen God en zijn gemeente.

In feite gaat het bij voorleesbaarheid en hoorbaarheid om de *muzikaliteit* van een tekst. Er moet muziek in de vertaalde tekst zitten. Op zichzelf is dat nog niet voldoende. Veel hangt af van de voorlezer, zoals bij een muziekstuk de uitvoering staat of valt met de kwaliteit van de musici. De muzikaliteit van een tekst en de kwaliteit van de voorlezing of van de toonzetting en uitvoering ervan, maken dat een tekst overtuigt of verleidt en deel krijgt aan het bestaan van God en zijn gemeente.

Behalve ritme en klank spelen ook de kracht en kwaliteit van beelden bijvoorbeeld een belangrijke rol, en het voorkomen van verschillende stijlfiguren. Deze zijn evenwel dikwijls nauw met klank en ritme verbonden. Bij assonanties en alliteraties, bij de indeling in versregels en strofen gaat het immers ook om klank en ritme. Het Nederlands stelt hier andere eisen dan het Hebreeuws of Grieks: stijlfiguren uit de grondtalen moeten in Nederlandse stijlmiddelen worden omgezet.¹⁷ Om Maarten Luther vrij weer te geven: je moet het Latijn niet vragen hoe je Duits moet spreken.¹⁸ Met andere woorden, het Nederlands heeft zijn eigen middelen en stijlfiguren, die niet noodzakelijk dezelfde zijn als de Hebreeuwse, Aramese of Griekse. Voor Luther speelt daarbij, zoals ik elders nog zal aantonen, dat het bevrijdende woord van Gods genade zó moet klinken, dat ieder mens het in zijn taal en context tot zich spreken hoort. Dat geeft een zekere vrijheid ten aanzien van de letter van de Schrift en dus ook van de vertaling ervan.

Tijdens het vertaalproject is er op aangedrongen om teksten in de liturgische praktijk te toetsen. NBV heeft daarom een aantal componisten opdracht gegeven verschillende psalmen te laten toonzetten; deze toonzettingen zijn gepubliceerd.¹⁹

¹⁶ G. van der Leeuw, *Wegen en grenzen*, Amsterdam 1948², 23 en 365.

¹⁷ Clazien Verheul en Peter Booij, *Psalmen op muziek* (= NBV Informatie 16), Haarlem 2002, 5v.

¹⁸ M. Luther, *Ein Sendbrief vom Dolmetschen* (1530), WA 30, 632-646, ... (= J.P. Boendermaker, 'Zendbrief over het vertalen', in: T. Naaijken, C. Koster e.a. (red.), *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap*, z.p. 2004, 15-24, 18).

¹⁹ Project Nieuwe Bijbelvertaling, *Psalmen op muziek* (= NBV Informatie 16), Haarlem 2002.

Matteüs 28, 16-20 – teksten die incidenteel in de liturgie aan de orde komen

Zoals gezegd spits ik mijn artikel - over de vraag of de NBV in de liturgie gebruikt zal worden, en zo ja, hoe - toe op twee schriftpassages. Mijn eerste keuze viel, tamelijk willekeurig²⁰, op een evangelielezing die gelezen wordt op het hoogfeest van H. Willibrord, apostel van de Nederlanden, Matteüs 28, 16-20. De evangelielezing staat op het lectionarium van de rooms-katholieke kerk, maar wordt niet overgenomen door het oecumenisch leesrooster van de Raad van Kerken in Nederland voor de zondag dicht bij 7 november; de Protestantse Kerk in Nederland Willibrord niet op haar kalender heeft opgenomen, waardoor ook daar de lezing niet voorkomt. Het gaat dus formeel om een lezing volgens de leesorde van de katholieke kerk. Laat ik beginnen met de lezing te citeren in de Nieuwe Bijbelvertaling.

Uitzending van de leerlingen

¹⁶ De elf leerlingen gingen naar Galilea, naar de berg waar Jezus hen had onderricht, ¹⁷ en toen ze hem zagen bewezen ze hem eer, al twijfelden enkelen nog. ¹⁸ Jezus kwam op hen toe en zei: 'Mij is alle macht gegeven in de hemel en op de aarde. ¹⁹ Ga dus op weg en maak alle volken tot mijn leerlingen, door hen te dopen in de naam van de Vader en de Zoon en de heilige Geest, ²⁰ en hun te leren dat ze zich moeten houden aan alles wat ik jullie opgedragen heb. En houd dit voor ogen: ik ben met jullie, alle dagen, tot aan de voltooiing van deze wereld.'

Het zal onmiddellijk duidelijk zijn, dat deze tekst misschien wel eens voor een evangeliemotet getoonzet zal worden, maar toch primair in de liturgie zal worden voorgelezen. Ik licht een enkel facet uit deze lezing en bespreek mijn overwegingen bij die vertaalkeuze. Het facet is mijns inziens exemplarisch de vertaalwijze van de NBV. Mij viel meteen op, dat in vers 17 het 'aanbidden' uit de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap van 1951 in de NBV was geworden: 'eer bewijzen'. Ik vroeg mij af, wat er achter deze verandering kon zitten, gezien het bekende vertaalprincipe van de NBV 'brontekstgetrouw' en doeltaalgericht'.

Allereerst realiseerde ik mij dat ik 'aanbidden' in preken of gebeden niet of nauwelijks gebruik. Het is een taal die het in hymnen goed doet - 'U, verborgen Christus, bid 'k eerbiedig aan', in Van der Leeuws vertaling van het eucharistisch lied van Thomas van Aquino (gezang 352 in het *Liedboek voor de Kerken*, dat ik zelden ergens heb gezongen!), of, in het populaire kerstlied, 'Komt laten wij aanbidden' - maar daarbuiten eigenlijk niet meer, zover ik zie. Zo herinnerde mij het woord mij aan de aanbidding van het sacrament en aan een archaisch maar (daarom misschien) populair kerstlied. Ik vroeg mij af wat het woord aanbidden in het courante Nederlands eigenlijk betekent.

De primaire betekenis van aanbidden is volgens Van Dale 'als goddelijk wezen vereren' en het woordenboek noemt een aantal schriftteksten. Door in deze evangelietekst aanbidden *niet* te kiezen, wordt dus de vraag opgeroepen, of Jezus in de context van dit verhaal primair als goddelijk wordt neergezet. Blijkt als het om zijn macht gaat vooral zijn goddelijkheid of vooral zijn menselijkheid? Het gouden kalf wordt aanbeden, - in het Nederlandse spreekwoord, en dat betekent dat rijkdom alles voor je is of dat je rijke lieden vleit. Pubers aanbidden hun popidolen; dat is vooral een broerierige passie. Een

²⁰ De keuze voor deze perikoop werd ingegeven door de datum waarop de lezing die aan dit artikel ten grondslag ligt, gehouden werd, en doordat de zondag rond 7 november ook in sommige protestantse gemeenten als oecumenische 'Willibrordzondag' wordt ingevuld.

geliefde wordt hartstochtelijk en onderdanig vereerd, maar een dergelijke hartstocht geldt toch niet als overdreven gezond in ons nuchtere land. De klankkleur van het Nederlandse woord 'aanbidden' brengt ons op het veld van de godheid, maar ook van de vleierij, afgoderij, broeierigheid en onderdanigheid. Het klinkt dus niet uitsluitend positief in het Nederlands.

De NBG-vertaling van 1951 had dus 'aanbaden zij'. In de geheel herziene editie van de Willibrordvertaling van 1995, stond 'vielen ze op de knieën'. Hiervan zegt Van Dale dat het vooral een 'houding bij het bidden of danken (is), bij het smeken om vergiffenis etc.' Dat heeft mogelijk minder negatieve connotaties dan aanbidden, maar was het duidelijk nog niet voor de vertalers. Op de knieën vallen is bovendien een gebaar dat in onze cultuur helemaal niet meer voorkomt.

Het Griekse woordenboek van Liddell, Scott and Jones (LSJ) geeft als primaire betekenis 'make obeisance to the gods or their images', en dan als tweede betekenis: 'esp. of the Oriental fashion of prostrating oneself before kings and superiors'.²¹ Hier noemt LSJ verschillende nieuwtestamentische vindplaatsen. Later krijgt het woord dan de betekenis van kussen, groeten, respectvol verwelkomen, respecteren. De NBV heeft nu, brontaalgetrouw zoals dat dan heet, gekozen voor een woord dat eerbied en ontzag uitdrukt, maar anderzijds past bij de manier waarop wij in onze westerse samenleving uitdrukking aan een dergelijke attitude geven: 'eer bewijzen' – die uitdrukking geeft onderscheiding aan en drukt het hoge aanzien uit waarin Jezus staat en boven de anderen uitsteekt, zonder ons meteen te bepalen bij de discussie over de godheid van Christus. Als ik alles overweeg, vind ik het een goed te verdedigen keuze: brontaalgetrouw en doeltaalgericht. Bovendien spreekt het mij aan dat de macht en het gezag die Jezus gegeven zijn niet onmiddellijk en noodzakelijk aan zijn godheid worden gerelateerd. Om Noordmans vrij weer te geven: aan het kruis bleek Christus godheid, bij de opstanding zijn mensheid.

Deze lezing uit het slot van het Matteüsevangelie bevat een tekst die, tenminste voor de geregelde kerkganger, zeer bekend is, namelijk de doopformule 'in de naam van de Vader en de Zoon en de Heilige Geest'. Die woorden behoren tot de geloofswaarden die iedereen uit het hoofd kent. Ik bespreek dergelijke woorden in de volgende paragraaf van mijn artikel.

Het onzevader, Matteüs 6, 9-13 – teksten die telkens in de liturgie terugkeren

Net als de doopformule is het onzevader een bijbelse kerntekst die telkens terugkeert in de liturgie en zodoende een geloofstekst die gelovigen uit hun hoofd kennen. Zoals bekend zijn van het onzevader verschillende versies in de liturgische omloop: tenminste een rooms-katholieke versie (waarbij aangetekend zij dat de meest gangbare niet dezelfde is als Matteüs 6, 9-13 in de herziene Willibrordvertaling van 1995), een calvinistische (die overeenkomt met de NBG-vertaling, die tussen vierkante haken de doxologie toevoegt), een lutherse (waar ten opzichte van de NBG-vertaling en in navolging van de Nederlandse Lutherbijbel 'het Koninkrijk' tweemaal wordt gelezen als 'het Rijk', en 'de boze' als 'het kwade') en een zogenaamd oecumenische die men vooral hier en daar op

²¹ H.G. Liddell, R. Scott, revised and augmented by H.S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, With a Supplement, Oxford 1968.

liturgiebladen aantreft. Deze laatste is een arrangement. Op zichzelf is dat niet bijzonder of vreemd: bijbelteksten worden in de liturgie dikwijls gearrangeerd.²²

Steeds vaker zitten mensen met verschillende achtergronden in een viering bijeen, en het zal duidelijk zijn, dat het bijna noodzakelijk is om een versie af te drukken op het liturgieblad, wil men althans het gebed van de Heer eenstemmig laten klinken. De NBV komt nu met een vertaling die van de gangbare edities van het onzevader nog weer afwijkt. Ook die tekst citeer ik eerst in de NBV.

- 9 Onze Vader in de hemel,
 laat uw naam geheiligd worden,
10 laat uw koninkrijk komen
 en uw wil gedaan worden
 op aarde zoals in de hemel.
11 Geef ons vandaag het brood
 dat wij nodig hebben.
12 Vergeef ons onze schulden,
 zoals ook wij hebben vergeven
 wie ons iets schuldig was.
13 En breng ons niet in beproeving,
 maar red ons uit de greep van het kwaad.
 [Want aan u behoort het koningschap, de macht en de majesteit tot in
 eeuwigheid. Amen.]

De meest in het oog lopende verschillen met eerdere Nederlandse vertalingen zijn:²³

- het verdwijnen van de aanvoegende wijs (worde wordt laat worden, kome laat komen, geschiede laat geschieden);
- de volgorde aarde – hemel (zoals in de Willibrord en de oecumenische versie, maar anders dan in de Griekse tekst en in de NBG);
- de (correcte!) lezing 'hebben vergeven' in de voltooid tegenwoordige tijd (net als in de Willibrordvertaling);
- de vervanging van het archaische 'schuldenaars' (NBG en oecumenische versie) of het wat platte 'wie schulden bij ons heeft' (Willibrordvertaling) door 'wie ons iets schuldig was';
- de vervanging van 'verzoeking' (NBG en oecumenische versie) resp. 'verleiding' (KBS) door 'beproeving';
- en de formulering 'red ons uit de greep van het kwaad' (een uitgebreide variant op de Willibrordvertaling, die heeft: 'red ons van het kwaad'. Dit is een voorbeeld van hoe één Grieks woord soms met meerdere Nederlandse woorden wordt weergegeven: het Griekse *rusai*, *verlos (ons)*, *red (ons) van*, wordt nu: *red (ons) uit de greep van*);

²² Jelle van Nijen toonde dat aan voor *Dienstboek – een proeve*, Zoetermeer 1998: Jelle van Nijen, 'Geschreven ons ten leven. Het schriftwoord als liturgische tekst', in Marcel Barnard, Gerben Heitink en Henk Leene, *Letter en feest. In gesprek met Niek Schuman over bijbel en liturgie*, Zoetermeer 2004, 109-122.

²³ Door een fout is de tekst in de NBV-editie van KBS-VBS met Deuterocanonieke boeken niet stichisch – in ademenheden, korte zinnnetjes – gezet, maar als doorlopende tekst, al is die wel gemarkeerd door een witregel ervoor en erna en door een licht verspringende kantlijn.

- de doxologie stond in de NBG-vertaling van 1951 tussen vierkante haken, is in de Willibrordvertaling weggelaten en staat in de NBV in een voetnoot, die wordt ingeleid door: 'Andere handschriften lezen: ...'. In de doxologie zijn 'het koninkrijk, de kracht en de heerlijkheid' (NBG en oecumenische versie) vervangen door 'het koningschap, de macht en de majesteit'.

De invoering van deze tekst, en van andere telkens terugkerende liturgische kernteksten, in de liturgie zal niet zonder slag of stoot gaan. Dat komt niet zozeer door ecclesiale drempels die eventueel zullen worden opgeworpen, maar door een antropologisch mechanisme dat maakt dat veranderingen in de liturgie traag verlopen, - althans, sommige veranderingen.²⁴

Een liturgie is een zekere orde, dat wil zeggen, bestaat uit een aantal elementen die in een zekere volgorde staan, maar waartussen ook een zekere rangorde bestaat. De openingsritus staat vanzelfsprekend altijd vóór de schriftlezingen en de preek, en vóór de eucharistie, maar heeft ook minder gewicht dan schrift en maaltijd. Binnen de hele ritus van de eucharistie of het avondmaal, zijn ook weer hiërarchieën aan te wijzen. De instellingswoorden zijn bijvoorbeeld binnen het eucharistisch gebed de belangrijkste tekst. Kortom, binnen de liturgie zijn verschillende niveau's te onderscheiden.²⁵ Nu geldt in de liturgie (en eigenlijk in alle rituelen, maar dat doet er hier niet zoveel toe) de volgende stelregel: *hoe hoger het niveau, hoe moeilijker veranderingen mogelijk zijn.*

In de openingsritus van een kerkdienst kan men zonder veel problemen veranderingen aanbrengen. Dat geldt ook voor die elementen van de liturgie waarin het dagelijks leven en de actuele context worden verwoord, bijvoorbeeld in de voorbeden. Het moeilijkst te veranderen zijn die delen van de orde die het hoogste niveau ervan uitmaken en die 'eeuwige waarheden' bevatten en altijd weer terugkeren. De cultureel-anthropoloog Roy Rappaport noemt deze delen *ultimate sacred postulates*.

Ik bespreek wat Rappaport over deze postulaten zegt. Zij dragen de hele orde, zijn het fundament onder alles en onttrekken zich dikwijls aan de logische redenering. Zij bezitten de meeste autoriteit, zijn onveranderlijk, fundamenteel en bevorderen eenheid. Het zijn, kortom, uiterste geloofswaarden die geen materiële kenmerken vertonen. Voorbeelden zijn het 'Shema Israel' (de Heer uw God de Heer is enig), het Credo, Sanctus en Benedictus, de doopformule (die ik zojuist niet besprak bij mijn overwegingen bij Matteüs 28), de instellingswoorden of het onzevader, - kortom precies die teksten die behoren tot de vaste liturgische frasen. Juist in deze woorden beleven mensen een (mystieke) vereniging met God of met het Zijn zelf. Zij worden daarbij geholpen doordat deze woorden altijd hetzelfde zijn - je hoeft er niet bij na te denken en je weet al wat er komt, je kent de woorden *by heart* - en ook doordat ze dikwijls in een nogal hiërarchische taal gevat zijn en ook blijven gevat zijn: ze transcenderen door hun woordkeuze en zinsconstructie de alledaagse realiteit en de taal waarin we over die realiteit spreken. In de beleving van mensen kan de doop zodoende aan gewicht winnen wanneer de doopformule met oude naamvals-s wordt uitgesproken: 'In de naam des Vaders ...',

²⁴ De synode van de Protestantse Kerk in Nederland gaf de NBV in december 2004 vrij voor gebruik in de eredienst; over tien jaar zal dit gebruik worden geëvalueerd. De rooms-katholieke kerk in Nederland wenst voor de schriftlezingen voornamelijk aan de Willibrordvertaling vast te houden.

²⁵ Vgl. voor het volgende Roy Rappaport, *Ritual and Religion in the Making of Humanity* (= Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology 110), Cambridge 1999, vooral 263-276.

zoals ds. Carel ter Linden deed bij de doop van de Nederlandse kroonprinses Amalia. Het gewicht van ook de kerkelijke traditie der eeuwen wordt op de kroonprinses, van wie iedereen weet dat haar persoon(tje) de traditie en stabiliteit van het land symboliseert, gelegd door het welbewuste gebruik van een hiërarchische taal.

Het onzevader behoort dus tot de 'ultimate sacred postulates' en een verandering van de bewoording ervan zal zeker tijd kosten. De NBV biedt wel een uitgelezen kans het gebed in ons taalgebied nu werkelijk tot een gebed van de eenheid te maken, en misschien moesten we alleen daarom al een algemene invoering ervan in onze vieringen ook maar niet al te lang uitstellen!

Tenslotte

De NBV zal haar weg in de liturgie vinden. Ik bespeur om mij heen, dat dat op allerhande plekken al gebeurt. De NBV is door vertegenwoordigers van het Nederlands Bijbelgenootschap op veel plaatsen officieel aan de gemeente aangeboden. Voor wat betreft de schriftlezingen zal het gebruik van de NBV in veel parochies en gemeenten niet heel problematisch zijn, afhankelijk van de vertaling die totnogtoe gebruikt werd. Voor de vaste liturgische formuleringen zal dat dikwijls meer tijd kosten. Als er muziek in de nieuwe vertaling zit, zal zij componisten inspireren, en zullen de nieuwe liturgische kernteksten misschien zingenderwijs worden toegeëigend. Dat zou het proces van invoering versnellen (en het feest dat de liturgie is verlevendigen).